

І.К. Патриляк*

ПІДГОТОВКА СТАРШИН ТА ПІДСТАРШИН У ВІЙСЬКОВИХ ШКОЛАХ УПА

У статті комплексно висвітлено систему навчання, бойової підготовки та матеріально-технічного й харчового забезпечення курсантів старшинських і підстаршинських шкіл УПА у 1943–1944 рр.

Системне дослідження офіцерського корпусу будь-якої армії є цікавим і важливим елементом військової історії. Особливе місце в ньому посідає вивчення діяльності армійських навчальних закладів, зі стін яких виходять майбутні командири. На жаль, упродовж майже цілого ХХ ст., у період відродження Української держави та її Збройних сил, об'єктивно не існувало належних умов для вишколу командного складу молодшої армії. Незважаючи на це, спроби здійснювати комплексну підготовку військових фахівців мали місце як у роки існування гетьманату П.Скоропадського та Директорії УНР, так і в часи діяльності Української повстанської армії.

Колишні старшини українських національних армій, які стояли біля витоків УВО й ОУН, добре знали про недостатню забезпеченість командними кадрами українських збройних сил протягом 1918–1920 рр. Наприклад, в Українській галицькій армії кількість генералів ледве сягала 16% від мінімальних потреб**, офіцерів генерального штабу – 14,4%, офіцерів фронтових формувань – 33,9%, а

* Патриляк Іван Казимирович – канд. іст. наук, директор Музею історії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

**Норми забезпечення військ офіцерським складом і генералітетом визначаються в залежності від чисельності та структури збройних сил.

сукупна кількість старшин не перевищувала 2,4% від загальної чисельності військ УГА. І це при тому, що в роки Першої світової війни навіть в арміях аграрних країн (таких, як Болгарія) кількість офіцерів становила 4,5% загального складу, в німецькій армії (війську індустріально розвинутої країни) – 16,7%, а в польській, котра була головним противником УГА – 7%¹. Тож не дивно, що у своїх документах оунівці постійно наголошували: “ОУН – це революційна армія української нації, що бореться за Українську державу. Члени ОУН – це вояки революційної армії, що бореться на фронті української національної революції. ОУН побудована на військовій системі (засаді). В ОУН, як у війську зобов’язані всі військові засади, як система провідництва, безоглядна карність, велика відповідальність тощо. ОУН переводить військове перевишколення членів, стремить до сильної революційної армії. В цій цілі видає військову літературу, а для керма створює військові осередки на чолі з військовими референтами. Революційна армія української нації добре підготована й вишколена – це запорука нашої перемоги на шляху відбудови власної Української держави”². Тому впродовж усієї своєї довоєнної історії Організація українських націоналістів намагалася будь-якими засобами підготувати для своєї “революційної армії” якнайбільше офіцерських кадрів. Такі спроби проводилися шляхом відправки законспірованих націоналістів для навчання до польської армії³, шляхом технічної співпраці з німецькою військовою розвідкою (абвером), яка створила для оунівців спеціальні вишкільні табори в Пруссії, Баварії, згодом в Австрії та Польщі⁴. Самостійно лідерам ОУН вдалося (особливо у 1939–1941 рр.) організувати офіцерські курси на території Генерального губернаторства⁵. Близько 700 оунівців здобули високий фаховий військовий вишкіл у лавах Дружин українських націоналістів (батальйонах “Роланд” і “Нахтігаль”)⁶, тисячі членів і прибічників ОУН за наказом свого керівництва проходили службу в українській допоміжній поліції на Волині та Поліссі, яка в березні 1943 р. майже в повному складі, разом зі зброєю та обмундируванням перейшла в ліси і приєдналася до УПА, відразу ж посиливши її на 12–15 тис. бійців⁷.

Однак усіх цих військових спеціалістів, підготовлених у довоєнні та в перші роки Другої світової війни, не вистачало для задоволення потреб УПА в командних кадрах. Враховуючи те, що повстанська армія несподівано швидко зросла (за різними оцінками – від 35 до 100 тис. бійців), більшою чи меншою мірою впливаючи на життя десяти тодішніх областей УРСР, двох областей Білорусії та семи польських воєводств і регулярно проводячи свої бойові акції на території загальною площею 280 тис. км² (що більше, ніж територія Об’єднаного королівства Великої Британії та Північної Ірландії, або Республіки Румунії). Крім того, командування УПА від часу виникнення армії всіма силами намагалася будувати її на засадах регулярного війська. У жодній іншій підпільній армії в роки Другої світової війни не розроблялися військові статuti, не видавалася така маса фахової військової літератури, не було дисциплінарно-карних відділів і військово-польової жандармерії*. Фактично повстанська армія, діючи, головним чином, партизанськими методами боротьби, водночас мала цілу низку ознак регулярної армії. У своїх працях керівники українського національного руху опору підкреслювали, що “історія не знає випадків, щоб партизанкою хтось здобув державу”, а тому наполягали на створенні основ регулярної армії, яка вийде з підпілля в момент найбільшого розмаху національної революції, вирішить справу на користь революційного народу і стане на захист здобутої в ході революції свободи та незалежності⁸. У такій армії потрібно було подолати не лише існуючий дефіцит командирських кадрів, а й підготувати достатню кількість навчених військовиків для планованої

* Абсолютна більшість партизанських армій у Другій світовій війні спиралася на міжвоєнну військову традицію своїх країн та їхніх збройних сил. Натомість в УПА такої можливості об’єктивно не існувало.

в майбутньому масштабної розбудови регулярних збройних сил. Першим кроком, зробленим у напрямку забезпечення командним складом існуючих підрозділів і частин УПА, став наказ ч.13 тодішнього головнокомандувача повстанців Романа Клячківського (“Клима Савура”) від 4 вересня 1943 р. Згідно з ним, керівники усіх загонів зобов’язувалися: “1. В цілі упорядкування підстаршинського і старшинського складу УПА підвищити до підстаршинських степенів козаків, які на це заслуговують по їх вишколу, або бойових прикметах і затвердити підстаршин, які вже їх мали попередньо в нашій давній, або інших арміях. Тих козаків, що виконують обов’язки підстаршин, підвищити до підстаршинських степенів*. Для того скласти екзаменаційні комісії, завданням яких буде перевірити теоретичну підготовку підстаршинського складу і дати на затвердження командирам груп.

2. Упорядкувати старшинський склад армії. Для того: командирам загонів запропонувати до команди групи для затвердження в рангах тих старшин, які мають вже старшинські ранги нашої або іншої армії (польської, совітської, німецької і т.д.) (...).

Для тих військовиків, які заслуговують на підвищення до старшинських ранг по своїх заслугах, при головній команді створюється екзаменаційно-кваліфікаційна комісія, завданням якої буде перевірити теоретичну підготовку кандидатів до старшинської ранги”⁹.

У ході виконання цього наказу офіцерські та сержантські посади в УПА зайняло багато колишніх бійців і командирів Червоної армії (вихідців зі Східної України), які до того часто почувалися дискримінованими серед більшості повстанців західноукраїнського походження (незважаючи на те, що вони найчастіше були інтелігентами або військовими спеціалістами, їм не довіряли командних постів і навіть хорошої зброї)¹⁰.

Однак прискорене надання офіцерських звань не завжди виправдовувало себе на практиці. Хід перших великих боїв із німцями та радянськими партизанами, а також фронтові зіткнення з Червоною армією виявили серйозні недоліки у підготовці багатьох командирів УПА, які раніше проходили вишкіл у регулярних іноземних арміях або українських добровольчих формуваннях. Так, у звітах командування військової округи “Дніпро” до штабу групи УПА-Південь за липень-серпень 1944 р., підкреслювалося: “Більшість командирів (сотенних) – це люди, які мали дуже мало спільного з нашим рухом. Це переважно підстаршини польської, совітської чи німецької армій, інтелектуально й політично слабо вироблені. Вони, будучи вихованими в регулярній армії, не можуть зрозуміти особливих обставин, серед яких формувалася і росте УПА. Тому всю роботу у відділах укладають на касарняний лад. Якщо військовий вишкіл і проводиться за певною схемою, то більше звертається увага на справи у нас другорядні (впорядк)** за рахунок стрілецького вишколу. Замітно, що більшості командирів бракує ініціативи і вони часто губляться, головню коли йде про бій. (В регулярні армії вони призвичаєні діставати докладні директиви, а тут приходится діяти самостійно). Кожний з них може бути добрим вояком, але важко знайти серед них справді командира-партизана”¹¹. Подібна ситуація склалася і в групі УПА-Захід. Зокрема у наказі ч. 9 штабу УПА-Захід від 25 листопада 1944 р. зазначалося: “Слабкість командирів є причиною дезерцій та тенденцій скупчень і втеч від самостійного діяння до піддання себе під крило міцнішого командира. (...) Штаби недооцінюють належно необхідності безперервного виховання молодих старшин і підстаршин”¹².

З метою виправлення подібних негативних тенденцій головне командування повстанською армією сприяло створенню низки офіцерських і підстаршинських шкіл, найвідоміші з яких: “Дружинники”, “Світлана”, “Лісові чорти”, “Хор”^{*} *Звань*.

** *Стройова підготовка*.

ти”, “Везувій” лише протягом 1943 р. підготували дві тисячі старшин і три тисячі підстаршин¹³, котрі стали основою командного складу УПА. У лютому–березні 1944 р. найбільші старшинські школи УПА було об’єднано в одну школу “Олені” і переведено її до Карпат. Там уже після перших двох випусків (березень–жовтень 1944 р.) лави УПА поповнилися однією тисячею молодих офіцерів*¹⁴. (До речі, поряд із підготовкою командного складу, в УПА проводився масштабний вишкіл рекрутів і добровольців. Тільки у серпні 1943 р. на території надрайонів Костопіль та Сарни (військової округи “Заграва”) стрілецький вишкіл пройшли 10 тис. чол.)¹⁵.

Не вникаючи в деталі історії кожної окремої командирської школи УПА, а натомість, проаналізувавши й узагальнивши наявні документальні матеріали, спробуємо у запропонованій статті з’ясувати наступні моменти – визначити вік, освіту, соціальне походження курсантів; дослідити програму бойової й ідеологічної підготовки, систему оцінювання знань; реконструювати звичний розпорядок дня курсанта старшинської школи УПА; вивчити господарче життя упівських командирських шкіл, а також тісно пов’язані з ним проблеми забезпечення одягом, продуктами харчування, промисловими виробами, медикаментами, озброєнням і боєприпасами, облаштування вишкільних таборів для старшинських і підстаршинських шкіл.

Вік, освіта та соціальне походження курсантів командирських шкіл УПА

Якщо стосовно радянських партизанів, які діяли на території України, одразу ж після закінчення війни було зібрано увесь матеріал, що характеризував їхню національну, соціальну та партійну належність, визначав вік і рівень освіти¹⁶, то про рядових бійців УПА таких даних збереглося, на жаль, дуже мало. Де-що кращі справи з інформацією про курсантів окремих випусків старшинських і підстаршинських шкіл УПА, стосовно яких відклалися певні відомості, що дозволяють подивитися на командирський корпус повстанської армії під відповідним кутом зору.

В архівних установах збереглися особові картки старшин і підстаршин УПА, які заводилися на них після закінчення школи. На жаль, багато цікавої інформації закодовано цифровими кодами, ключ до яких невідомий, однак окремі дані лежать на поверхні. Для прикладу наведемо зміст однієї такої картки, котра дає уявлення про матеріал, з яким доводиться працювати дослідникам:

“V/III-10 (шифр повіту. – *І.П.*) – повітова військова розвідка.

1. Ст[арший] вістун Сірко / Степан (псевдоніми. – *І.П.*).

6745077769828658 (шифроване прізвище та ім’я. – *І.П.*).

2. Ур[оджений] 15.8.1923 р. у с. 6879856077937977266 (шифр села. – *І.П.*) пов[іт] Копиченці.

3. В ОУН – 1942 р. – районний виховник.

4. В УПА – від 6.ІІ.1944, старшинська школа, ступінь – старший вістун.

5. 7 кл. народної школи; 2 роки педагогічної школи; 2 роки торгівельної школи”¹⁷.

Поряд із такими напівзашифрованими картками збереглися також списки окремих курсантів, а то й цілих курсів по школах групи “Турів”, “Богуна”, “Лісові чорти”, “Олені” (за 1943–1944 рр.)¹⁸, з допомогою яких можна встановити деякі дані й зробити певні узагальнення.

** За нашими підрахунками, протягом 1944 р. старшинські та підстаршинські школи УПА випустили не менше шести тисяч підготовлених військовиків (2 тис. офіцерів і 4 тис. підстаршин). На жаль, фактично неможливо визначити кількість випускників пізніших років через відсутність в архівах відповідної більш-менш повної документації.*

Детальний аналіз наявних документів свідчить, що рік народження курсантів коливався від 1912 до 1926 рр. (тобто їхній вік становив 18–32 роки). Найбільші вікові групи курсантів становлять уродженці 1921 р. – 13%; 1922 р. – 8%; 1923 р. – 12%; 1924 р. – 15%; 1925 р. – 20%. Це означає, що 68% курсантів на період навчання мали 18–23 роки.

Територіальне походження майбутніх командирів значною мірою залежало від місця розташування самої школи. Так, школа офіцерів групи “Турів” виховувала, головним чином, курсантів, які походили із сучасної Волинської та півночі Львівської областей, школа “Світлана” – мешканців Рівненської й півночі Тернопільської областей (хоча окремі вихованці, як, наприклад, Михайло Шкурупенко (“Данило”)¹⁹ – уродженець Полтавської області, були вихідцями з Великої України), в школі офіцерів УПА-Захід навчалися курсанти з Галичини та Надсяння. Пізніше, після створення школи “Олені” в Карпатах, у ній навчалися мешканці з усіх західноукраїнських регіонів, однак переважали галичани, карпатські верховинці та жителі тернопільського Поділля.

Проблема середньої освіти стояла в УПА дуже гостро. Хоча командування рекомендувало відбирати для навчання до старшинських і підстаршинських шкіл лише бійців із середньою освітою та завершеним стрілецьким вишколом²⁰, брак відповідного контингенту змушував залучати до навчання в командирських школах усіх здібних до того стрільців і новобранців. Навіть серед людей, уже відправлених для навчання у старшинських і підстаршинських школах, бійці, котрі пройшли повний 10-річний курс навчання, були в меншості. Перший командир старшинської школи “Олені” поручник “Хмель” згадував: “Не раз у розмовах з повстанцями я зауважував великий брак відомостей, як у ділянці політики, ідейної виробленості, так і в загальнокультурному вихованні”²¹.

Слова повстанського командира цілком підтверджуються даними, що містяться у списках курсантів і випускників упівських командирських шкіл²². Спираючись на архівні матеріали, нам вдалося визначити освітній рівень курсантів УПА, який у різних школах, на різних курсах та в різні роки коливався в такому проміжку: вища освіта – 2–3%; середня (10 класів, у тому числі середня спеціальна) – 20–25%; неповна середня освіта: 9 класів – 10–12%; 8 класів – 5–6%; 7 класів – 20–24%; 6 класів – 4–5%; 5 класів – 3–4%; народна (початкова) освіта: 4 класи – 5–6%; 3 класи – 4–6%; 2 класи – 6–8%; 1 клас – 0–1%.

Тобто, курсантів з вищою та повною середньою освітою було 22–28%; із незакінченою середньою (від 5 до 9 класів) – 42–52%; а з народною (початковою) – 15–21%. Враховуючи те, що згодом командування УПА знизило освітній ценз і офіційно дозволило відправляти на навчання бійців і новобранців, які мали за плечима не менше восьми років навчання в середній школі, слід констатувати, що через загальний низький рівень освіти населення, слухачів командирських шкіл, котрі б повністю відповідали вимогам керівництва, налічувалося від 37 до 46%.

Не надто високий освітній рівень бійців і командирів УПА пояснюється насамперед їхнім соціальним походженням. Документи свідчать, що учасники українського повстанського руху здебільшого були селянами з бідних і середньозаможних родин. Діти із таких сімей, як правило, рано починали працювати у батьківському господарстві, або наймитувати та й шкіл-десятирічок у західноукраїнських селах протягом 1930-х–1940-х рр. було не так уже й багато*.

* За даними Українського центрального комітету в Кракові, до 1939 р. у міжвоєнній Польщі на 7 мільйонів українського населення було не більше 300 українських середніх шкіл (ЦДАВО України. – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 18). Трохи поліпилися справи в освітній галузі за радянської влади в 1939–1941 рр. Однак це поліпшення було здебільшого кількісним, а не якісним, водночас на зміну полонізації прийшла русифікація

Аналіз наявних статистичних даних свідчить, що в старшинських і підстаршинських школах УПА навчалася не більше 10–15% мешканців міст, які мали кращу шкільну освіту (у більшості 9–10 класів), або й були студентами вузів; 15–20% належали до категорії т. зв. “сільської інтелігенції” – вчителі, агрономи, керівники сільської “Просвіти”, хорів і т. п.; 65–75% курсантів становили вчорашні селяни²³. Через такий перекис перед командуванням УПА завжди була проблема з підготовкою офіцерських кадрів військово-інженерних професій, для яких більше підходили мешканці міст (особливо колишні робітники та студенти технічних спеціальностей), а не селяни, які здебільшого до попадання в повстанську армію не мали жодної справи зі складною інженерною технікою.

Деякі слухачі командирських шкіл УПА до того, як опинитися серед повстанців, проходили службу в різноманітних регулярних арміях. Так, серед курсантів школи “Олені” в жовтні 1944 р. було 5% осіб, які служили в польській армії, 7% – у німецькій, 4% – у Легіоні (Дружинах українських націоналістів); 6% – у червоній, румунській та угорській арміях. Безпосередньо з лав УПА до школи потрапило 6,5% курсантів, а понад 70% як новобранці одразу спрямовувалися оунівським підпіллям на старшинський вишкіл²⁴.

Узагальнюючи викладений вище матеріал, можна стверджувати, що слухачами командирських шкіл УПА ставали молоді люди віком 20 років, які мали скоріше неповну середню, ніж середню чи вищу освіту, мешкали у сільській місцевості і до служби в УПА не були солдатами інших армій.

Навчальні програми та система оцінювання у військових школах УПА

Вишкільні програми у старшинських і підстаршинських школах УПА загалом складалися з двох основних частин – рядового вишколу (під час якого вчорашніх рекрутів перетворювали на солдатів) та, власне, старшинського чи підстаршинського вишколу. Рядові вишколи здебільшого займали 359 год.²⁵, підстаршинські – від 289 до 400 год., а старшинські – від 409 до 900 год.²⁶

Нижче подаємо зі скороченнями навчальну програму командирської школи УПА “Лісові чорти” за 1943 рік, яка загалом була традиційною для всіх подібних командирських шкіл у 1943–1944 рр. і різнилася, залежно від обставин, лише кількістю годин навчання.

Школа старшин УПА

Вишкільна програма:

1. Польова служба – 147 год.
 2. Зброезнавство – 45 год.
 3. Стрілецький вишкіл – 35 год.
 4. Впоряд (муштра. – І.П.) – 78 год.
 5. Політвихівництво – 60 год.
 6. Топографія – 40 год.
 7. Внутрішня служба – 20 год.
 8. Зв'язок – 35 год.
 9. Піонірка і мінерка (саперна справа. – І.П.) – 31 год.
 10. Організація війська – 30 год.
 11. Інтендантура – 16 год.
 12. Розвідка – 14 год.
 13. Військове книговодство, кореспонденція, звітування – 6 год.
 14. Історія Українського війська – 8 год.
 15. Санітарна підготовка – 4 год.
- Разом: 569 год.

Польова служба: 147 год.

I. Загальне положення: – 4 год.1. Поодинокий вишкіл:

- а) стрілець у наступі – 6 год.
- б) стрілець в обороні – 4 год.

2. Спеціальні обов'язки стрільця:

- а) зорець-обсерватор – 2 год.
- б) польова служба – 2 год.
- в) підслух (секрет) – 1 год.
- г) стежа в розвідці – 4 год.
- д) стежа в похідному й бойовому забезпеченні – 1 год.
- е) стежа між польовими заставами – 1 год.
- є) снайпер – 1 год.
- ж) націлювач кулемета (станкового і ручного) – 1 год.
- з) піднощик – 2 год.
- і) зв'язковий – 2 год.

II. Стрілецький рій (відділення. – I.П.):

- 1. Рій у розвідці – 12 год.
- 2. Рій у наступальному бою – 12 год.
- 3. Рій в обороні – 8 год.
- 4. Рій у бойовій охороні в наступальному бою – 2 год.
- 5. Рій у похідній обороні – 2 год.
- 6. Рій на чатах – 6 год.

III. Гранатометний рій:

- 1. Гранатометний рій у наступальному бою – 2 год.
- 2. Гранатометний рій в обороні – 2 год.

IV. Кулеметний рій:

- 1. Кулеметний рій у наступальному бою – 4 год.
- 2. Кулеметний рій в обороні – 4 год.

V. 45-мм гармата:

- 1. Гармата в наступальному бою – 1 год.
- 2. Гармата в обороні – 1 год.
- 3. Гармата в поході, охороні й на відпочинку – 1 год.

VI. Міномет:

- 1. Міномет у наступальному бою – 2 год.
- 2. Міномет в обороні – 2 год.

(Далі в документі так само детально розписано вишкіл стрілецької і кулеметної чот (взводу. – I.П.), стрілецької сотні тощо, які ми опускаємо з метою економії площі на сторінках журналу).

Зброєзнавство: 45 год.

- 1. Кріс (гвинтівка. – I.П.) “Мосіна” взірця 1891–1930 рр.
- 2. Кріс “Мавзера” взірця 1898 р.
- 3. Кріс СВТ (Токарева)

Разом: 4 год.

4. Ручний кулемет ДП – 4 год.
5. Ручний кулемет ДТ – 4 год.
6. МG (машін гівер) – 2 год.
7. Чеський кулемет – 2 год.
8. Малярський кулемет – 2 год.
9. Кулемет “Максим” – 8 год.
10. Кулемет ДС – 4 год.
11. Пістолети-кулемети ППД, ППШ, МР – 3 год.
12. Гранати Ф-1, РГД-14-33 (малярські, польські, німецькі) – 4 год.
13. 50-мм, 82-мм міномети – 6 год.
14. 45-мм протитанкова гармата – 2 год.

Стрілецький вишкіл: 35 год.

1. Теорія стрілу (балістика) – 12 год.
2. Мірник і прилад для націлювання – 3 год.
3. Стрілецькі постави (стояча, з коліна, лежача) – 3 год.
4. Цілювання до пункту (точки) – 10 год.
5. Трикутний хиб – 2 год.
6. Відшукання середньої точки націлювання – 5 год.

Впоряд: 78 год.

I. Поодинокий вишкіл:

1. Постави: струнко, спочинь – 2 год.
2. Постави на місці і в ході – 2 год.
3. Хвати крісом: до стопи, на ремінь, на плече – 6 год.
4. Віддання похестей – 4 год.
5. Зголошування – 2 год.
6. Долів – 2 год.
7. Переповзання – 6 год.
8. Стрибки (одином) – 2 год.

II. Вишкіл роя:

1. Збірки, рівняння, відчислювання – 2 год.
2. Постави – 1 год.
3. Повороти – 1 год.
4. Хват крісом – 4 год.
5. Віддання похестей на місці і в ході – 1 год.
6. Зголошування – 1 год.
7. Ряд, стрілецький ряд, змійка, розстрільна – 10 год.

(Аналогічно в документі, з доданням окремих навчальних елементів – відбиття атаки кінноти, танків, авіації, побудова оборонних ліній – і більшою кількістю годин, розписано вишкіл чоти і сотні).

Політвихівництво: 60 год.

Здійснюється на основі спеціальних програм.

Топографія: 40 год.

1. Предмет військової топографії. Оцінка місцевості з військового погляду. Способи вивчення місцевості – 2 год.
2. Масштаби лінійний і числовий, користування ними. Визначення масштабу карт – 2 год.

3. Місцеві предмети. Військово-топографічні умовні знаки. Написи і цифри на картах – 6 год.

4. Рельєф, види рельєфу. Характерні точки і лінії. Форми спадів. Способи зображення рельєфу на карті. Горизонталі. Визначення висоти перерізу горизонталей. Заложення. Визначення крутизни спадів – 3 год.

5. Характеристика карт: географічні і топографічні, загальновійськові та спеціальні, тактичні й оперативні. Підготовка карти і робота з нею. Копіювання карт – 4 год.

6. Орієнтація: по Сонцю, зірках, місцевих предметах. Компас і його застосування. Орієнтація по карті. Знаходження на карті місця своєї стоянки. Оприділення на місцевості предмета або точки, вказаних на карті і навпаки. Оприділення азимуту на місцевості і на карті. Визначення на місцевості напрямку по заданому азимуту. Рух по азимуту – 10 год.

7. Примірення очного здійснення у військовій справі. Вимір віддалі по формулі: $D = B \times 1000 / K$. Нанесення напрямків і точок місцевості на папір: напрямки – вирізування по перпендикулярах, круговим вирізуванням – 6 год.

8. Складання графічних бойових документів. Тактичні умовні знаки. Кроки. Легенда. Звітова і стрілкова картки – 4 год.

9. Суть перспективного рисунка – 2 год.

10. Суть аерофотоздіймання – 1 год.

Внутрішня служба: 20 год.

1. Прикмети й поведінка командирів – 1 год.

2. Права й обов'язки командирів щодо підлеглих – 1 год.

3. Нагороди й кари в УПА – 1 год.

4. Внутрішній порядок на постоях – 3 год.

5. Черговий старшина – його обов'язки і права – 4 год.

6. Обов'язки коменданта варту – 3 год.

7. Організація вартової служби – 3 год.

8. Завдання вартової служби – 2 год.

9. Контрольні органи варту, їх права й обов'язки – 2 год.

Піонірка і мінерка: 31 год.

1. Фортифікація – 8 год.

2. Дротяні засіки і протитанкові перешкоди – 4 год.

3. Переправи – 4 год.

4. Підривна робота – 4 год.

5. Розмінування – 4 год.

6. Роди мін (російські, німецькі, мадярські) – 4 год.

7. Загальні основи маскуваня – 2 год.

8. Маскування повстанських позицій – 1 год.

Зв'язок: 51 год.

1. Загальне поняття про зв'язок. Ціль і роль зв'язку у військових частинах – 1 год.

2. Основи організації зв'язку – 1 год.

3. Засоби зв'язку, які приміняються у війську і їх тактико-технічні властивості: – 2 год.

а) звичайні засоби, які організує загальновійськовий начальник: збір командирів, виїзд командира до військ, посилення відповідальних працівників, делегати зв'язку, розшуки, роз'їзди і відділи зв'язку – 20 год.

б) простіші засоби зв'язку: піші посильні, кінні посильні, поштові голуби, собаки зв'язку, звукові і зорові засоби зв'язку – 2 год.

- в) технічні засоби зв'язку – 1 год.
4. Електричні дротові (телефон, телеграф) і електричні бездротові (радіотелеграф і радіотелефон) – 3 год.
5. Оптичні (світлові) світлосигнальні апарати близької і далекої дії – 2 год.
6. Механічні (пересувні) – ровер (велосипед. – І.П.), мотоцикл, автомобіль, моточовен, танки, літаки зв'язку – 2 год.
7. Засоби зв'язку стрілецького куреня (схема) – 3 год.
8. Телеграфові знаки “Морзе” – 3 год.
9. Основні поняття складання шифрів і користування ними – 6 год.
10. Практичні заняття:
- а) вміння користування звуковими та зоровими засобами зв'язку (сигнали, умовні знаки руками, сигнальні прапорці) – 3 год.
- б) користування телефонним апаратом – 2 год.

Організація війська: 30 год.

1. Загальні зауваження: збройна сила та її завдання – 2 год.
2. Загальний військовий обов'язок – 2 год.
3. Особовий склад збройної сили – 4 год.
4. Військо (армія) – 6 год.
5. Військове навчання – 3 год.
6. Озброєння – 3 год.
7. Організація вермахту – 2 год.
8. Організація Червоної армії – 2 год.
9. Організація УПА – 2 год.
10. Схема організації повстанського полку – 2 год.
11. Пояснення військових термінів – 2 год.

Інтендантура: 16 год.

1. Загальні зауваження – 2 год.
2. Група постачання й евакуації – 6 год.
3. Група комунікації і транспорту – 2 год.
4. Вартість видів продуктів харчування та їх калорійність – 4 год.
5. Схема адміністрації постачання – 2 год.

Розвідка: 14 год.

1. Загальні зауваження: революційна пильність та конспірація – 4 год.
2. Поборювання шпionажу та диверсії – 4 год.
3. Організація закордонних розвідувальних осередків – 4 год.
4. Військово-польова жандармерія – 1 год.
5. Польові суди – 1 год.

Військове книговодство та кореспонденція і звітування: 6 год.

1. Роди військових книг та їх ведення – 3 год.
2. Накази, зведення, кореспонденція, звітування – 3 год.

Історія українського війська: 8 год.

Викладається на основі спеціального плану.

Санітарна підготовка: 4 год.

1. Військова гігієна – 1 год.
2. Загальне поняття про заразні недуги – 1 год.
3. Гігієна під час постою та на марші – 1 год.
4. Гігієна харчування – 1 год.²⁷

Як бачимо з наведеного вище документа, програма підготовки офіцера УПА відрізнялася від тогочасних програм, за якими вишколювали старшин регулярних армій, меншою кількістю годин, призначених для вивчення муштри (впорядку) окремими курсами з конспірації та шифрованого зв'язку. Детальніший розгляд текстів навчальних програм також свідчить про те, що під час підготовки командирів УПА увага акцентувалася на специфіці боїв у лісі, проведенні нічних маршів, відриві від переслідування, виході з оточення, круговій обороні, маневруванні, засідці, диверсії і т. д.²⁸ Особливу увагу правилам партизанської війни почали приділяти в офіцерських школах УПА з другої половини 1944 р., коли наказом Головного військового штабу УПА в навчальний процес ввели курс “Загальна основа партизанки”. Тезисно його можна схарактеризувати наступним чином:

- партизанська боротьба істотно відрізняється від боротьби регулярної армії;
- партизани широко використовують маневр, маскування. Вони не проводять класичного наступу, а здійснюють несподіваний напад, рідко вдаються до тривалої нерухомої оборони, стараються, обороняючись, відірватися від переслідування ворога;

- партизани застосовують засідки і диверсії;
- партизани безперервно проводять розвідку, яка дає можливість раціонально й виправдано використовувати свої сили;

- партизанська розвідка, поряд з інформацією про противника, подає також дані про особливості рельєфу та забудови, які можуть сприяти проведенню результативної операції або обладнати гарно замасковане місце відпочинку загону;

- партизанські відділи не повинні бути переобтяжені майном і боєприпасами, все необхідне має бути надійно заховане в секторі діяльності загону;

- партизанські відділи повинні підтримувати постійний і активний зв'язок із командуванням та між собою;

- командири партизанських загонів мають бути готові до прийняття самостійних рішень²⁹.

Окремі розділи курсу “Загальна основа партизанки” присвячується маршу, постою, розвідці, нападам на ворожі об'єкти, на залізниці, засідкам, бою в лісі³⁰. Виклад матеріалу, без перебільшення, вражає своєю детальністю й доступністю. Наприклад, коли йдеться про марш, то пояснюється буквально все пов'язане з пересуванням військових колон – від видів маршу до порад, як краще чистити взуття, щоб воно повільніше зношувалося.

Водночас слід наголосити й на тому, що творці програм для військових шкіл УПА не залишали сподівань на можливе перетворення у майбутньому підпільної армії на регулярну збройну силу. На такі думки наштовхують окремі моменти навчальних курсів, які викладалися майбутнім командирам УПА (організація армії, інтендантура, аерофотозйомка, зв'язок із допомогою авіації та бронетехніки, евакуація, робота транспорту в тилу і т. п.).

Поряд із загальним вишколом, у командирських школах УПА проводився спеціальний вишкіл для офіцерів інженерних спеціальностей, головним чином, для зв'язківців, саперів і понтонників. Зв'язківці особливо детально вивчали телефонну справу, роботу телефонних апаратів із фонічним, індукторним та фоноіндукторним викликом. Наполегливо студіювалися системи наявних в УПА польових телефонних апаратів – радянських УНА-Ф-31, УНА-И-31, АР-27; німецьких – “Фельдферншпрехен-26” та “Фельдферншпрехен-33”; шведських фірми “Еріксон”; італійських “Сафар”; американських безбатарейних польових телефонних апаратів. Окремо вивчалися курси “Підслух телефонних ліній та боротьба з ним”, “Будова телефонних ліній”, “Встановлення телефонних ліній на рівній і пересічній місцевості”, “Обладнання телефонних ліній в окопах та укріплених пунктах”³¹.

Майбутні сапери і понтонники у військових школах детально вивчали всі способи спорудження земляних укріплень, траншей, ходів сполучення, опорних пунктів, найголовніші види вибухівки, способи її виготовлення, закладання, досягання направленості та високої ефективності вибуху. Вчилися встановлювати протитанкові й протипіхотні загородження, мінні поля, радіокеровані міни, вести розвідку інженерних споруд ворога, щільності ворожих мінних полів, стану доріг, мостів, переправ, визначати максимально припустиме навантаження льодового покриття водоймищ, міць несучих конструкцій дерев'яних і кам'яних мостів, наводити понтонні мости та грамотно будувати плоті і поромні переправи для перевезення вантажів та артилерії³².

У командирських школах УПА чільне місце посідав предмет ідеологічного вишколу курсантів. Курс лекцій з ідеологічної підготовки поділявся на дві рівнозначні частини: перша складалась із загальної гуманітарної підготовки, а друга — власне з викладу основ інтегрального націоналізму.

Насамперед слухачі військових шкіл доволі детально студіювали історію української літератури. Цей курс включав вивчення книг Святого Письма, творів отців церкви, богослужбової літератури, житія святих, середньовічні хроніки, літописи, праці митрополитів Іларіона, Кліма Смолятича та Луки Жидяти, Теодосія Печерського, Патерик Києво-Печерської лаври, релігійну та полемічну літературу, світську літературу українського середньовіччя, твори членів братств, нову українську літературу (Котляревський, Гулак-Артемовський, Гребінка, Квітка-Основ'яненко, "Руська Трійця", Марко Вовчок, Костомаров, Куліш, Шевченко, Франко, Грінченко, Коцюбинський, Панас Мирний, Леся Українка, Кобилянська та ін.)³³. Після завершення курсу лекцій з історії української літератури слухачам належало вислухати лекції з історії України, які здебільшого зводилися до історії державності та боротьби за державу³⁴.

Однак набагато більший інтерес для нас становить саме ідеологічна частина вишколу. До програми ідеологічно-політичного вишколу входили: філософські основи націоналістичного світогляду (дефініції світогляду, ідеології, розгляд напрямів ідеалістичної філософії, волюнтаризм, поняття космічної волі, історичний матеріалізм та його помилки, воля індивідуума, як джерело вчинків)³⁵; історія українських націоналістичних рухів³⁶; декалог, правила українського націоналіста, постанови всіх конгресів, зборів і конференцій ОУН³⁷; економічно-політична географія світу³⁸; економічна система, структура органів влади, безпеки та армії в СРСР; короткий курс історії ВКП(б)³⁹. Цікаво, що програми з ідеологічної підготовки здебільшого складалися в 1943–1944 рр., тобто після офіційного переходу ОУН на т. зв. "демократичну платформу". Однак наявні архівні документи свідчать про те, що зміна світогляду відбувалася надзвичайно повільно, стара тоталітарна ідеологія інтегрального націоналізму ще довгий час залишалася на "першому місці" в ідеологічній підготовці офіцерів УПА. Так, серед "Прикмет націоналізму, як сильної ідеї" подано: "Виключність — хто не з нами, той проти нас! Що не наше — то вороже, а що вороже — то треба знищити. Аморальність — мораль не може бути всесвітньою, бо не можна любити своїх ворогів, а треба їх ненавидіти. Націоналістична мораль — це так звана своєзаконна мораль. Аморальність — своєзаконна мораль (закони боротьби). Все добре, що добре українській нації. Хто не з нами, хто є нашим ворогом — того знищимо, хоч би це було аморальне всьому світові. Ціль освячує засоби боротьби"⁴⁰.

Не менш цікавою є лекція "Націоналізм і йому аналогічні та противні рухи". Першим "противним рухом" названо демократію. "Демократія — це погляд і форма організації суспільно-політичного і державного життя, що опирається на рівності і повній свободі усіх людей творити різні суспільні, культурні і господарські організації та політичні партії, яка уважає джерелом і підставою держави волю народу. Більшість має кермувати цілим суспільно-політичним життям і

державою. Провід політично-державного апарату є многоголовий і розділений на різні партії, блоки та групи. Демократія відіграє негативну роль у розвитку націоналізму. Демократія дає шкідливу організацію держави, узалежнюючи її керму від випадкової волі народу. Партійні вожаки і демагоги тільки на словах керуються волею і добром народу, а в дійсності дбають про інтереси своїх партій та угруповань. Демократична система шляхом виборів і волею випадкової механічної більшості не дає доброї селекції проводу. Демократія підриває державницьку думку, силу та здібність державницького будівництва, бо роздрібнює силу народу. (...) Український націоналізм на місце хаотичної демократії дає вищу організаційну форму суспільно-політичного життя – націократію, яка опирається на добрі і внутрішній спаяності та одноцільній зорганізованості національної спільноти. (...) Націократія висловлює волю і добро цілої нації всіх поколінь, всіх верств, а не поодиноких партійних груп випадкової більшості”⁴¹.

Серед споріднених українському націоналізмові рухів, автори лекцій з ідеології українського націоналізму називають “націоналізми інших націй, фашизм та національний соціалізм”. Одночасно пояснюючи, що між українським націоналізмом і цими рухами існують “поважні різниці”⁴². Однак, чи доцільно нам з позицій сьогодення засуджувати українських націоналістів за подібні різкі висловлювання щодо своїх противників і противних ідеологій? На наш погляд, робити цього не варто з декількох причин. По-перше, український інтегральний націоналізм був продуктом свого часу та певних життєвих обставин, в яких він зароджувався і розвивався, а тому, безперечно, не міг уникнути впливів пануючих у 1930-1940-х рр. тоталітарних ідеологій. По-друге, постулати українського інтегрального націоналізму знайшли своє практичне застосування у період війни, найжорстокішої і найкривавішої з усіх, яку коли-небудь знало людство. Тому логічно, що в них не знаходилося місця нормам християнської моралі з її проповіддю любові до ворогів. По-третє, демократія, як форма організації суспільного і державного життя, навіть сьогодні, в XXI-му столітті, виявляє щораз більші хиби і демонструє свою всебічну недосконалість (чому наглядним прикладом є духовно-етичний і моральний тупик, в якому перебувають західноєвропейські країни, корумпованість і гнилість системи влади у пострадянських державах, а також глобальна криза світової демократичної системи, яка особливо яскраво виявилася у хвилі т. зв. тероризму, котрий насправді є нічим іншим, як новітнім антиколоніальним рухом проти всесвітньої системи економічного визиску та нав’язування всім державам світу англосаксонської форми державно-суспільного устрою).

Українські націоналісти 1930–1940-х рр., будучи ідеалістами, створили багато в чому утопічні форми майбутнього національного співжиття. Навряд чи їм вдалося б коли-небудь на практиці реалізувати свої теоретичні задуми в чистому вигляді, як не вдалося (і ніколи не вдасться) побудувати будь-яку досконалу людську спільноту через банальну недосконалість індивідів, що її складають. Однак і прихильникам, і противникам українського націоналізму слід визнати, що ідеологія українського визвольного руху 1930–1950-х рр. була надзвичайно сильною й привабливою, а виклад її був простий і доступний. Укладачі програм ідеологічного вишколу для командирських шкіл УПА, подаючи матеріал курсантам, часто зверталися до методики викладання, давно взятої на озброєння церковними катехитами. Курс лекцій з ідеології націоналізму обов’язково включав у себе окрему частину, побудовану у вигляді запитань та відповідей. У ній повстанські “політруки” доступно мовою пояснювали своїм учням, що є “патріотизмом”, “шовінізмом”, “націоналізмом”, чим ці поняття відрізняються і чим є подібні, яка різниця між бунтом і революцією тощо⁴³.

* Подібні думки висловлено також в інших лекціях з ідеологічних основ націоналізму (ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 15; Спр. 40. – Арк. 70, 71).

Загалом ідеологічне виховання у командирських школах УПА перебувало на вищому високому рівні. Після закінчення курсу вчорашній селянин чи студент ставав ідеологічно підготовленим і фанатично відданим справі національного визволення старшиною або підстаршиною УПА. Національний фанатизм певною мірою компенсував вади фахової підготовки та матеріально-технічні труднощі, і в цьому також слід шукати одну з причин феномену довготривалості боротьби українського збройного підпілля.

Керівництво УПА всіляко намагалося зробити викладання в командирських школах цікавим і зрозумілим навіть для слухачів із найнижчим освітнім рівнем. В інструкціях для “наставників та виховників” неодноразово підкреслювалася нагальна необхідність висококласного, майстерного викладання: “Лекції не переводити в формі сухих викладів, а лише як гутірку, вимагаючи від слухачів самостійного думання, утримуючи їх увагу цілий час в напруженні. Перед тим, як почнеться нова лекція, треба скоро повторити попередню лекцію, щоб переконатися як докладно учні опанували попередній матеріал. Окрім повторювання попередніх лекцій, час від часу задавати питання з давніше переробленого матеріалу (...). Програми є опрацьовані так, щоби виключити надмірний поспіх. Опрацювання призначеного матеріалу мусить бути докладне, цілковите і солідне. (...) Особливо велику увагу слід приділяти нічним вправам. Прагнути до того, щоби люди добре орієнтувалися вночі і чулися в поземеллі* зовсім певно. (...) Велику увагу звернути на маскування. Вимагати відтак примінювання маскування на всіх вправах. З місця викорінювати недбале і зле маскування”⁴⁴.

У “Пам’ятці інструкторові підстаршинської школи” від 9 лютого 1944 р. наголошувалося: “План навчання мусить бути продуманим, навчання слід розділити на тижні. Після кожного тижня переіспитовувати стрільців, дати їм виконувати відповідну задачу. Після вишколу проводити загальний іспит із теоретичних та практичних занять. При вишколі не переобтяжувати людей зайвим матеріалом. Із самого початку курсу запровадити між стрільцями змагання за відмінні оцінки. Найкращих стрільців-фахівців нагородити пам’ятними речами”⁴⁵.

Тобто викладання у військових школах УПА прагнули проводити з урахуванням усіх вимог педагогіки, створюючи атмосферу здорової конкуренції, залучаючи стрільців до практичних занять, здійснюючи постійну перевірку пройденого матеріалу.

Систему оцінювання знань, яку використовували в командирських школах УПА, сучасний історик може частково реконструювати, спираючись на збережені в архівах екзаменаційні листки старшинської школи “Олені” за 1944 рік⁴⁶. Оцінювання було дворівневим і складалося з рейтингових пунктів (балів), які виставлялися протягом усього періоду навчання та балів за іспит. Найвищий пункт міг дорівнювати “30”, а екзаменаційний бал – “5”. (Наприклад, оцінка за іспит “4”, а пункт протягом навчання “23”). Перед випуском курсу (за термінологією повстанців, “туру”) рахували всю суму оцінок і пунктів за всі навчальні предмети й виводили загальний бал, який коливався в межах від 150 до 300. Іспити складалися з 11 навчальних предметів, у відповідності до успіхів навчання курсантам присвоювали вищі або нижчі військові звання – четар** (молодший лейтенант) або поручник (лейтенант)⁴⁷. Подібна практика існувала також в інших школах УПА. (До речі, досвід такого диференційованого підходу до присвоєння військових звань випускникам військових училищ можна було б використати і сьогодні, переставши нарешті “стригти” всіх курсантів “під один гребінець”, не враховуючи реальних здібностей та успіхів у навчанні й бойовій підготовці).

* На території.

**Наказом Головного військового штабу в УПА затверджувалися наступні військові звання: 1. Рядові – рекрути, стрільці. 2. Підстаршини – вістун (капрал), десятник (молодший сержант), бунчужний (сержант), хорунжий (штабовий сержант). 3. Старшини: а) молодші – четар (підпоручник, молодший лейтенант), поручник (лейтенант), сотник (капітан); б) старші – осаул (майор), підполковник, полковник; в) булавна – генерал I-го ступеня, генерал II-го ступеня, генерал III-го ступеня, генерал IV-го ступеня” (ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 29.)

Коротко підсумовуючи написане вище, зазначимо, що система навчання, викладання й оцінювання в командирських школах УПА перебувала на достатньо високому рівні. Аналіз навчальних програм і планів підтверджує, що підготовка курсантів велася всебічно, глибоко, з урахуванням існуючих реалій партизанської війни та найкращих досягнень тогочасної військової педагогіки. Курсанти отримували належний рівень найнеобхідніших теоретичних знань, серйозні практичні навички, були вишколені в безкомпромісному націоналістичному дусі.

Розпорядок дня старшинських та підстаршинських шкіл УПА

Бойові умови, в яких проходили вишколи командного складу повстанської армії, диктували необхідність надзвичайно щільного й навіть фізично виснажливого графіка навчання. Від 5-ї чи 6-ї години ранку до 21 години вечора, повних 15-16 годин майбутні старшини та підстаршини УПА були щохвилини завантажені навчанням, фізичними вправами, муштрою, практичними заняттями, господарчою роботою. Спираючись на документи старшинської школи “Олені” за 1944 рік⁴⁸, можна стисло охарактеризувати будній день курсанта вишкільного відділу УПА.

О 5-й год. влітку й о 6-й год. взимку всіх мешканців табору піднімала гучна сурма. Протягом п’яти хвилин усі були зобов’язані вишикуватися на муштровому майдані посеред табору. Сурма лунала тричі з інтервалом трохи більше, як півтори хвилини. Перший відрізок часу давався на збір, між другою та третьою сурмою ройовий мав зібрати свій відділ у колону і після третьої сурми вивести на плац⁴⁹.

Зарядку (руханку) проводив службовий підстаршина (хорунжий або бунчужний), вона включала прискорений марш, біг, заспокоючі, прості та комбіновані вправи для всіх груп м’язів, спортивні ігри, кінцевий біг, марш зі співом. Після зарядки курсанти мали 10–15 хвилин для того, щоб помитися, поголитися й заправити ліжка⁵⁰.

Ранкова і вечірня молитви відбувалися за наступним усталеним зразком: курсанти шикувалися в три ряди, отримавши команду “До молитви”, всі знімали шапки й ставали “струнко”, потім, по команді “спочинь”, відставляли в бік ліву ногу і трохи згинали в коліні праву. Один із повстанців (по черзі) голосно промовляв слова Господньої молитви “Отче наш” та Богородичної молитви “Богородице Діво, радуйся”, після чого виголошувалася особлива повстанська молитва, унікальні слова якої заслуговують на те, щоб бути повністю процитованими: “Україно, свята мати героїв, зійди до серця мого, прилинь бурею вітрів кавказьких та шумом карпатських ручаїв, боїв славного завойовника батька Хмеля, тріумфом і гуркотом гармат революції, радісним гомоном софійських дзвонів, нехай душа моя в тобі відродиться, славою твоєю опроміниться, бо Ти пресвята – все життя моє, бо ти – все щастя моє. Задзвони мені брязкотом кайданів, скрипінням шибениць. У понурі ранки принеси мені зойки закатованих по льохах, у тюрмах і на засланнях. Щоб віра моя була гранітом, щоб зросла завзяттям міць, щоб сміло йшов я в бій, так як йшли герої за тебе, свята, за твою славу, за твої святі ідеї, щоб пімстити ганьбу неволі, стоптану честь, глум катів Твоїх, невинну кров помордованих під Базаром, Крутами, геройську смерть вождя української нації, української національної революції – полковника Євгена Коновальця, Бессарабової, Головінського, Голояда, славу смерть Данилишина і Біласа та тисячі незнаних нам, що їх кості порозкидані або тайком погребані; спали вогнем животворним у серці моєму кволість, нехай не знаю я, що таке вагання; скріпи мій дух, загартуй волю, у серці замешкай моєму. В тюрмах і в тяжких хвилинах нелегального життя зрости мене до ясних подвигів, для тебе в подвигах тих знайду смерть, солодку смерть у муках за тебе, і хай розпливуся в тобі та вічно житиму в тобі, відвічна Україно, могутня і соборна”⁵¹.

Отримавши наказ “По молитві”, курсанти одягали шапки й вирушали на сніданок. Перед сніданком черговий підстаршина перевіряв чистоту рук та мисок. Після сніданку службовий підстаршина звітував перед командиром школи або його ад’ютантом про загальний кількісний стан хворих, відбувших до бойових відділів, про відправлених у наряди, на варту, кухню, технічну роботу (ремонт зброї, одягу і т.п.). Відбувався загальний огляд зброї та одягу курсантів, після чого розпочиналися заняття. Після польових занять курсанти чистили зброю, приводили до порядку одяг, обідали, отримували нові наряди. Після закінчення пообідніх занять о 18-й годині оголошувалися наряди на наступний день і починалася вечірня. Після вечірньої молитви о 21 годині був вільний час, який, здебільшого, витрачався на господарські роботи. Після вечірньої молитви о 21 годині знову лунали три сурми (нічна зоря), які відводили п’ять хвилин на те, щоб курсанти з плацу могли перебазуватися до землянок чи казарм і вкластися на відпочинок⁵².

У вишкільних школах УПА панувала залізна, навіть подекуди жорстока дисципліна, яка диктувалася суворими умовами партизанського буття. Оскільки багато новобранців вважали, що серед повстанців має бути “лагідна”, “демократична” атмосфера, їх доводилося відчувати від проявів анархізму та самоуправства і привчати до життя, регламентованого армійськими статутами.

Деяке уявлення про дисциплінарні заходи керівництва старшинських і підстаршинських вишкільних заходів дають розпорядження по школі “Світлана” загону імені Богуна за червень 1943 р. Командир школи “Чорноморець” (О.Мельник) наказував: “Не хочу бачити, щоб рій приходив на збірку неорганізовано. Коли немає ройового, то його заступник робить те саме, що він. Загальна збірка не сміє тривати більше 5 хв. Не сміє ніхто відійти від роя без відома ройового, куди б хто не йшов, мусить зголоситися і про прихід мусить зголоситися. Заборонено звертатися до вищого командування з проханнями про відпустку і з доложеннями без відома ройового. Кожний жовнір мусить знати службову дорогу: перше зголошується ройовому, а тоді йде далі. Хочу бачити безоглядну карність, коли ройовий дає наказ, чи він доцільний, чи недоцільний, треба його виконувати, а тоді можна ставати до звіту зі скаргами. Хочу бачити дружність, добре відношення один до одного, бо коли завважу, що стрільці мають між собою грубе ставлення, буду гостро карати*. Каратиму карною муштрою, стійкою під крісом. Кари: карою для роя і чотири півгодинна карна муштра за неприсутність 2-х стрільців на збірці, що не зголосили ройовому, де йдуть. Кари виконують від години 6 до 6³⁰ зранку”⁵³.

У наступних наказах того ж командира встановлюються інші види дисциплінарних покарань: за неголеність – “служба в нечергу” (позачерговий наряд); за самовільне відлучення – “двогодинна стійка під крісом на струнко”; за невиконання наказу – “тригодинна стійка під крісом на струнко”; за грубе ставлення до ройового – “чотиригодинна стійка під крісом на струнко”⁵⁴.

Окремі накази (ч. 10 та 11 від 2-го та 3-го листопада 1943 р.), видані “Чорноморцем” по школі “Світлана”, стосувалися необхідності ввічливо поводитися по відношенню один до одного й говорити командирам тільки правду: “Друзі жовніри, – наголошувалося в наказі, – коли котрийсь зробив найбільшу провину і не признався до провини – це не є жовнір – це є трус, а трусливість – це найбільша хиба жовніра...”⁵⁵. Очевидно, саме із чесністю та вихованням у курсантів були найбільші проблеми (ці ж вади, до речі, притаманні молодому поповненню більшості армій), скоріше за все, їх можна пояснити загальним недостатньо високим рівнем освіти, вихованості та віковими особливостями.

Підсумовуючи викладене в останньому підрозділі, відзначимо, що у вишкільних відділах УПА щоденне життя курсантів проходило в повсякчасній пра-

* Чи сьогодні багато командирів Збройних сил України карають вияви нетолерантності, “дідовщини” і т.д. ?

ці, бойовій та ідеологічній підготовці. Великою перевагою офіцерського вишколу було те, що майбутні командири перевіряли свої знання не лише в умовах, наближених до бойових, але й у справжніх боях і сутичках із противником. Через відсутність стаціонарних приміщень для арештів у командирських школах УПА сформувалася своя специфічна система дисциплінарних покарань. Інтенсивність навчання в суворих умовах життя повстанського табору дозволяла в стислі строки готувати нові групи командирів, а це, зважаючи на незначну випускную спроможність шкіл (100–300 осіб за курс) та постійні безповоротні втрати, було життєво необхідним для функціонування армії.

Облаштування вишкільних таборів, озброєння, харчування та матеріальне забезпечення курсантів

Місця для влаштування вишкільних таборів УПА підбиралися з урахуванням особливостей місцевості. Табір обов'язково мав бути важкодоступним, його закладали посеред великих лісових масивів, на болотах, у горах, на берегах невеличких річок, порослих кущами та лозами, якнайдалі від важливих шляхів та великих поселень, але поблизу маленьких хуторів. Табір оточувався трьома лініями охорони⁵⁶.

Сам табір являв собою комплекс бараків-казарм або землянок, побудованих симетрично чи асиметрично, залежно від конкретної місцевості й відповідного наказу командира. Казарми розташовувалися здебільшого на пагорбах і підвищеннях, де не застоювалася вода та було сухіше. При плануванні будівництва бараків і землянок намагалися не вирубувати лісу та кущів, максимально використовуючи їхні маскувальні властивості. Стіни будівель ставилися невисокими (до одного метра), дахи робилися двоскатними, покривали їх драницями, виготовленими зі стовбурів смерек або лубом (свіжою корою хвойних дерев), інколи прикривали дерном, який, приростаючи, перетворював казарми на купу розкиданих між деревами пагорбів. Розміри казарм для однієї чоти (30–40 осіб) становили 12 на 6 метрів. Усередині приміщення попід стінами влаштовувалися двоповерхові лежанки. Окрім великих бараків, яких у таборі було від п'яти до десяти, зводилися менші господарські будівлі для інтендантських складів, складів зі зброєю та боеприпасами, кухні, лазні, госпіталю і штабу (командир жив у приміщенні штабу). У більшості вишкільних таборів також облаштовувалася одна велика нежитлова будівля для загальних зібрань, вистав, концертів. Не менше як за сто метрів від табору робилися вбиральні⁵⁷.

Посередині табору підбиралося спеціальне місце для т. зв. “алярмового майдану”, на якому зранку і ввечері збиралася вся школа. У багатьох випадках “алярмовий майдан” викладався розколотими на двоє колодами, які на весні та восени запобігали перетворенню його на багнисте місиво. Одну з великих галявин неподалік від табору вибирали на майдан для вправ⁵⁸.

Набагато складнішою проблемою, ніж облаштування таборів для командирських шкіл, було безперервне постачання зброї й боеприпасів. Для забезпечення безперервності навчального процесу командування УПА в усіх підготовчих таборах розпорядилося організувати підпільні склади зброї та набоїв. Складування (магазинування) зброї здійснювалось у великих, глибоко викопаних підземних ямах-бункерах із спеціальними подвійними стінами. Внутрішня частина стін покривалася жерстю, а сама зброя складалася до великих скринь або ящиків, заливалася зброярським маслом і закутувалася водонепроникною тканиною. Боеприпаси складалися в окремих ящиках та скринях. На всі ящики наносилися написи про системи зброї та її кількість⁵⁹.

Хоча склади зброї були у всіх командирських школах УПА, все ж, за свідченнями самих повстанських командирів: “Щодо запасу зброї, найгірше доводи-

лося вишкільним відділам”⁶⁰. Тому з метою забезпечення повноцінної підготовки сержантського й офіцерського корпусу армії командування наказувало керівникам бойових відділів і підпілля ОУН відправляти до вишкільних таборів людей зі своєю зброєю, боєприпасами, одягом та іншими необхідними для повсякденного вжитку предметами. “До дня 20.9.1943 р. вислати до команди групи “Турів” по 30 відповідних людей від кожної округи для другого туру школи старшин. У них має бути добре вивінування (спорядження. – І.П.) та зброя. Три кулемети від кожної округи. По закінченню курсу зброя повернеться назад з людьми”⁶¹.

Проблемою для вишкільних таборів була також віддана їм без інструкторів важка зброя – гармати та станкові крупнокаліберні кулемети. Так, командир школи “Світлана”, згадуваний нами “Чорноморець” (О.Мельник), в одному з листів до курінного “Лівара” з відчаєм запитував: “Що робити з цими тяжкими кулеметами й артилерією, до яких треба по 6 людей обслуги?”⁶². Справа в тому, що рейдуючі повстанські відділи, вважаючи недоцільним використання в бойових акціях важкого озброєння (яке хоча й підвищувало потужність та ефективність вогневого удару, все ж вимагало тяглової сили й тим самим зменшувало маневреність загонів), намагалися збути цей своєрідний “баласт” до вишкільних таборів, в яких не вистачало, ані обслуговуючого персоналу, ані часу займатися артилерією.

Досить повне уявлення про бойовий стан та озброєння старшинських і підстаршинських шкіль дають документи школи “Олені” за липень–вересень 1944 р.:

“Перша сотня – командир хорунжий Щит. Стан сотні на 31. 8. 44 р. І. Загальний стан – 128. Сотник – 1; чотових – 2; інструкторів – 3; ройових – 10; бунчужний – 1; стрільців – 107; лікарів – 1; шевців – 2; конюхів – 1.

За липень–серпень 1944 р. – 12 курсантів загинули в боях у розвідці, 1 – хворий, 5 – зникли безвісти, 6 – поранені, 13 – вислані до бойових відділів УПА.

ІІ. Озброєння: скоростріли (кулемети) – 10 шт.; СКТ (самозарядний карабін Токарева 1940 р. виготовлення) – 12 шт.; пістолети-кулемети МР-40 (німецькі) – 3 шт.; пістолети – 13 шт.; міномети – 3 шт.; крісів (рушниць) – 105 шт.; гранат – 112 шт. Набої скорострільні – 4543; до крісів – 9063; до пістолетів – 315.

Друга сотня. Сотенний хорунжий Коник. Стан сотні на 10. 9. 44 р. І. Загальний стан сотні – 119. Сотенний – 1; інструкторів – 2; лікарів – 2; чотових – 3; бунчужний – 1; санітарів – 3; ройових – 11; шевців – 2; кухарів – 2; конюхів – 3; господарчих – 3; стрільців – 86.

За липень–серпень 44 р. із сотні відійшло до УПА 15 радистів та 22 стрільці, яких відраховано зі старшинської школи.

ІІ. Озброєння: крісів – 74 шт.; СКТ – 14 шт.; легких самострілів – 6 шт.; пістолетів-кулеметів МР, ППД, ПППШ (німецькі та радянські) – 6 шт.; пістолетів – 9 шт.; мінометів – 3 шт. Набої до легких скорострілів – 2043; до крісів – 6503; до СКТ – 1760; до пістолетів-кулеметів – 1063; до пістолетів – 73.

Третя сотня. Сотенний хорунжий Колчак. Стан сотні на 17. 9. 44. І. Загальний стан сотні – 123. Сотенний – 1; інструкторів – 2; лікарів – 2; чотових – 2; бунчужних – 1; санітарів – 3; ройових – 10; шевців – 2; кухарів – 2; конюхів – 5; господарчих – 4; стрільців – 88; радистка – 1.

За липень–серпень 44 р. сотня втрат не мала, до неї лише приділено: 1 радистку “Уляну”, 2-х хлопців – один 11-літній, а другий 15-літній.

ІІ. Озброєння: крісів – 76 шт.; СКТ – 16 шт.; скорострілів – 5 шт.; пістолетів-кулеметів – 9 шт.; пістолетів – 7 шт.; мінометів – 3 шт. Набоїв до крісів – 9506; до СКТ – 2304; до скорострілів – 2017; до пістолетів-кулеметів – 1962; до пістолетів – 106”⁶³.

Із цитованих вище звітів абсолютно чітко видно, що особовий склад вишкільних сотень поділявся на три частини – командири та інструктори; обслуговуючий персонал; рядові курсанти-стрільці. Усі три сотні старшинської школи “Олені” склалися з десяти роїв, але якщо перша і третя сотня мали по дві чоти (більше 40 бійців у кожній), то в другій сотні було три чоти (близько 40 бійців у кожній).

Озброєння старшинської школи “Олені” було цілком задовільним, обмеженими, однак, були ресурси боєприпасів (враховуючи високу скорострільність автоматичної зброї, можна припустити, що витрата набоїв під час тренувань дозволялася незначна). З одного боку, економія боєприпасів негативно впливала на рівень вогневої підготовки курсантів, однак, з іншого боку, – вона привчала майбутніх командирів до ощадливості, раціонального використання набоїв, кращого планування бойових акцій, що в умовах відсутності централізованого постачання відіграло важливу роль. Зразки зброї, які використовувалися у старшинських школах (як і в усій УПА), випускалися в різних країнах – Німеччині, СРСР, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Польщі, що черговий раз спростовує тезу радянських учених про те, нібито повстанцям централізовано, протягом довгого часу, зброю постачали німці, а пізніше англійці та американці. Відсутність уніфікації озброєння пояснюється виключно його трофейним походженням і браком власного військового виробництва.

Серйозною проблемою для командирських шкіл УПА було забезпечення персоналу та слухачів продуктами харчування. Тоді, як бойові відділи УПА здебільшого рейдували на певній місцевості і харчувалися за рахунок селян, із підпільних складів, які були розкидані в районі дії кожної окремої сотні й забезпечувалися районним комендантом запілля, а також здобували провіант і промислову продукцію під час нападів на склади та бази противника, вишкільні відділи, котрі перебували у стаціонарних таборах якнайдалі від великих сіл та містечок і не проводили великих бойових акцій, перебували виключно на забезпеченні тилових служб УПА та підпілля ОУН.

Слід підкреслити, що повстанські інтенданти доволі вправно долали проблему харчового забезпечення, через що у більшості звітів командирів вишкільних сотень і шкіл харчовий стан називається “задовільним”.

Виконувач обов’язків керівника старшинської школи “Олені” поручник “Поль” (Федір Польовий)* 30 вересня 1944 р. замовляв для потреб своїх підлеглих 300 курсантів такі продукти на один місяць:

“Харчів: товщ (жири) (масло, смалець, маргарин) – 350 кг; крупи – 120 кг; горох, квасоля – 600 кг; сіль – 250 кг; кава – 90 кг; консервів – 550 шт.; цукру – 350 кг; перцю – 2 кг; паприки – 5 кг; папіроси – 50 400 штук”⁶⁴.

Через три дні, 3 жовтня 1944 р., командир “Поль” доповнив список харчових потреб школи, замовивши додатково: “хліба (0,8 кг у день на людину) – 7200 кг; м’яса (0,25 кг у день на людину) – 2250 кг; цукру (0,03 кг в день на людину) – 276 кг; кави (0,005 кг у день на людину) – 150 кг; бульби (картоплі) (1 кг у день на людину) – 9000 кг; масла (0,03 кг у день на людину) – 276 кг; горох, квасоля, крупи (0,12 кг у день на людину) – 1080 кг; сіль (0,02 кг у день на людину) – 180 кг; муки для варіння (0,15 кг у день на людину) – 450 кг; ярини: буряк, часник, морква, капуста, петрушка та ін. (0,15 кг у день на людину) – 1350 кг; вівса для коней – (75 кг у день для всіх коней) – 2250 кг”⁶⁵.

10 жовтня 1944 р. для обґрунтування висланого замовлення на їжу поручник “Поль” подав також денний раціон усієї школи: “хліба: денно – 240 кг; цу-

* Поручник Польовий, згідно з наказом головнокомандувача УПА Р.Шухевича ч. 10/44 від 25 грудня 1944 р. отримав ступінь майора з датою старшинства від 15 жовтня 1944 р. (ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 4-а. – Арк. 26). А наказом ч. 1/45 від 25 квітня 1945 р. майора Польового було нагороджено “Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу” (Там само. – Арк. 28, 29).

кру — 9 кг; бульби — 300 кг; гороху, квасолі, крупи — 36 кг; муки для варіння — 15 кг; ярини — 45 кг; м'яса — 75 кг; кави — 5 кг; товщу (жирів) — 9 кг; солі — 6 кг; вівса для коней — 75 кг; папіросів або тютюну — 3 кг”⁶⁶.

Підрахунки, проведені нами на базі наведених вище статистичних даних, показали, що курсант старшинської школи “Олені” восени 1944 р. мав споживати харчів, енергетична цінність яких повинна була становити 4 тисячі 388 ккал (хліб — 1520 ккал; крупи — 326,4 ккал; тісто — 450 ккал; масло — 19,3 ккал; м'ясо — 750 ккал; консерви — 120 ккал; картопля — 830 ккал; морква — 49,5 ккал; горох — 86,4 ккал; буряк — 72 ккал; цукор — 125 ккал; капуста — 40 ккал). Згідно з нормами, стрільці щоденно мусили вживати білків 270 гр, жирів — 100 гр, вуглеводів — 600 гр, що навіть сьогодні вважається більше, ніж потрібно для людини, яка займається особливо важкою фізичною працею — шахтарів, бетонників, вантажників, каменярів, лісопильників, сталеварів (мінімальна денна норма калорійності продуктів харчування для представників цих спеціальностей встановлена на рівні 4 тисяч 300 ккал).

Хороші показники у забезпеченні їстівними продуктами, поряд із чіткою організацією всіх служб запілля, пояснюються також масовою підтримкою українським селянством повстанської армії, що робило можливим збір харчів у достатній кількості. Набагато складніше було дістати для слухачів старшинських і підстаршинських шкіл достатньо одягу, взуття, засобів особистої гігієни, паперу, ручок, чорнила, олівців та ін. вкрай необхідних для повстанського життя й навчання речей, котрі вироблялися в містах, і в самих селах були неабияким дефіцитом.

Потреби у промислових товарах були значними, про що свідчать замовлення (“запобігування”), складені уже згадуваним командиром школи “Олені” поручником “Подем” у вересні та жовтні 1944 р.

“Пасти до взуття — 30 кг; змазки до взуття — 25 кг; масло до зброї — 7 кг; змазка до зброї — 3 кг. Умундирування: 1. Верхній одяг: плащів — 124 шт.; маринарок (курток. — *І.П.*) — 69 шт.; штанів — 66 шт. 2. Білля: сорочок — 53 шт.; підштанців — 87 шт. 3. Взуття: нових черевиків або чобіт — 66 пар; підшви — 135 пар. 4. Коців (ковдр. — *І.П.*) — 32 шт.; 5. Пасів (ремінців. — *І.П.*) — 27 шт.”⁶⁷

Невдовзі поручник Ф.Польовий дописав до свого замовлення додаткову записку: “Коли немає готового взуття, то прошу прислати шкіру та прибори шевські, як: дретва, кілки, цвяхи, смола, підкови, шпіці і т.д.”⁶⁸.

Районним господарчим референтам ОУН доводилося буквально все, що було в їхньому розпорядженні, аж до останньої сорочки чи штанів, передавати до командирських шкіл. В архівах зберігся акт передачі школі “Лісові чорти” районним господарчим “Олексієнком” 29 січня 1944 р. таких промислових предметів: “Машинка до писання — 2 шт. (з того одна марка *ГК*, друга — “Ленинград”); цикльостиль — 1 шт. і 5 коробок тушу; матриці для друку — 2 пачки; калька — 1 пачка; папір — 23 кг; книжки — 107 (усі військового змісту); архів совітських мап; чотири пари коней; чотири вози; чотири упряжі; дві польові кухні; дизенерекційна бочка; дванадцять пар білля; один піджак; одні штани; тридцять ряден; двадцять чотири пари постолів; вісім тарілок; тридцять вісім рушників; два бідони; три саперні лопатки; одна шкіра овеча; чотири ложки; сім пасів; дві маски протигазні; чотири польові фляжки; два комплекти приладдя шевського”⁶⁹.

Однак навіть така сумлінна передача всього районного “скарбу” не вирішувала проблеми військових шкіл. Найгіршою проблемою була нестача взуття (яке постійно псувалося), засобів гігієни та ліків. У раніше цитованому нами листі командира школи “Світлана” Олексі Мельника (“Чорноморця”) до курінного “Лівара” від 29 березня 1943 р. підкреслювалося, що в казармах “нечистота”, є “прояви корости”, “а все через те, що неможливо втримати чистоти (...), 10 людей є цілком босими, які на вправи не йдуть”⁷⁰.

Також у звітах сотенних командирів школи “Олені” наголошується, що “є проблеми з лікарськими засобами і засобами гігієни”, “не вистачає перев’язочного матеріалу, мила, порошку до прання, потрібні ліки від корости та шкірних недуг”, “обмундирування погане, бракує мила”⁷¹.

Аналіз документів засвідчує, що українському підпіллю вже на 1943–1944 рік вдалося облаштувати низку гарно замаскованих стаціонарних вишкільних таборів, які давали можливість у відносно спокійних умовах проводити підготовку командного складу армії. Командування УПА організувало достатньо ефективну систему постачання старшинських і підстаршинських шкіл, яка загалом справлялася із забезпеченням курсантів їжею та озброєнням. Найбільшою проблемою для вишкільних центрів був дефіцит боеприпасів і промислових товарів, особливого одягу, взуття, ліків та засобів особистої гігієни.

* * *

Підсумовуючи усе написане у статті, необхідно зробити декілька узагальнень. По-перше, керівництво українського національного збройного підпілля у вкрай важких і несприятливих умовах зуміло організувати безперервну підготовку офіцерських та сержантських кадрів, що вказувало на серйозні військовотворчі наміри, пов’язані з майбутньою розбудовою не лише партизанських, а й регулярних збройних сил. По-друге, всі командирські школи УПА давали необхідний мінімум знань як із військових, так й із загальноосвітніх дисциплін. По-третє, викладання здійснювалося з дотриманням основних вимог військово-педагогічної науки, а також було наскрізь пройняте націоналістичною ідеологією, що сприяло вихованню не просто високопатріотичних чи відданих бійців, а військовиків-фанатиків, які за будь-яких обставин продовжували безкомпромісну боротьбу. Про високий рівень викладання і непересічні успіхи у бойовій та ідеологічній підготовці свідчить насамперед те, що підготовані у школах УПА старшини та підстаршини майже десять років керували збройною боротьбою підпілля проти найсильнішої у світі радянської карально-репресивної та армійської системи. По-четверте, курсанти командирських шкіл УПА, головним чином, були молодими людьми, переважно селянами з незаможних і середняцьких родин, які мали середню або неповну середню освіту і раніше не проходили служби в армії. По-п’яте, жорсткий розпорядок навчального дня та сувора дисципліна дозволили запобігти поширенню у вишкільних центрах УПА руйнівних явищ, які є неодмінним супутником будь-якої партизанської армії (дезертирство, грабунки, бандитизм, пияцтво, недотримання військової субординації, невиконання наказів тощо). По-шосте, система постачання офіцерських та сержантських шкіл функціонувала цілком задовільно й дозволяла здійснювати максимально якісну (в існуючих умовах) бойову підготовку командного складу армії. По-сьоме, досвід організації роботи командирських шкіл УПА в багатьох моментах досі залишається актуальним. Наприклад, поглиблене вивчення тактики партизанської війни було б корисним і в сучасних військових училищах, зважаючи на те, що всі локальні війни останнього десятиріччя ведуться мобільними, маневровими групами й загалом нагадують партизанські війни, а не протистояння багатомільйонних армій. За таких умов зростає роль особистості, вагомим стає рівень підготовки кожного окремо взятого молодшого командира. Старшинські та підстаршинські школи УПА якраз акумулювали безцінний досвід такої підготовки.

Доступні нам документи дозволяють без вагань стверджувати, що світова історія минулого століття не знає подібних феноменів, коли б без жодної закордонної допомоги, без належної матеріально-технічної бази, спираючись лише на власний, подиву гідний, фанатизм, було організовано масштабну підготовку офі-

церсько-сержантського корпусу армії. Лише українським націоналістам завдяки неймовірній самопожертві, залізній дисципліні та непохитній вірі у правоту власних ідей вдалося досягти таких високих позитивних результатів за найнесприятливіших обставин іноземної окупації. Результатів, які не дали позитивного підсумку боротьби за незалежність лише через збіг низки фатальних обставин, що відсунули розв'язання проблеми української державності ще на декілька десятиліть.

¹ Шанковський Л. Українська галицька армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 73–74.

² ЦДАВО України – Ф. 38363. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 23 зв.

³ Руккас А. Вояки-українці в польській армії (1921–1939) // Військово-історичний альманах. Річник III. – Ч. 1(4). – 2002. – С. 19.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4628. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 142, 108–110; Райле О. Тайная война. Секретные операции абвера на Западе и Востоке (1921–1945). – М., 2002. – С. 106–107; Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – Москва; Смоленск, 1999. – С. 316.

⁵ Трофимович В.В. Історія військових формувань ОУН (1939–1942 рр.). – Львів, 1994. – С. 9.

⁶ Патриляк І.К. Легіони українських націоналістів: історія виникнення та діяльності (1941–1942). – К., 1999. – 44 с.

⁷ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 235.

⁸ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К., 2002. – С. 76.

⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9.

¹⁰ Русначенко А. Зазнач. праця. – С. 83.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

¹² Там само. – Ф. 3834. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 3.

¹³ Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – Репринт. вид. – Львів, 1991. – С. 253.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–43 рр. – К., 1999. – С. 93.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 102. – Арк. 4–29.

¹⁷ Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 109.

¹⁸ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 41.; Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 1–16.

¹⁹ Там само. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 11.

²⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 535.

²¹ Хмель С.Ф. Українська партизанка (з крайових матеріалів). – Львів, 1994. – С. 25.

²² ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 109–113; Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 41.; Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 1–16.

²³ Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 10, 11; Спр. 57. – Арк. 1; Спр. 59. – Арк. 4; Спр. 102. – Арк. 109–113.

²⁴ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 42.

²⁵ Хмель С.Ф. Зазнач. праця. – С. 27.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 7, 25, 1, 59–66.

²⁷ Там само. – Арк. 1–6.

²⁸ Там само. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 256. – Арк. 11–25 зі зв.; Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 6–7; Спр. 50. – Арк. 19–21.

²⁹ Там само. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 11–13.

³⁰ Там само. – Арк. 13–25.

³¹ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 15–23.

³² Там само. – Арк. 35–57.

³³ Там само. – Арк. 30–31.

³⁴ Там само. – Спр. 34. – Арк. 1–8 зі зв.

³⁵ Там само. – Арк. 9–16 зі зв.

³⁶ Там само. – Арк. 17–18 зі зв.

³⁷ Там само. – Арк. 19–45 зі зв.

³⁸ Там само. – Арк. 47–77 зі зв.

³⁹ Там само. – Спр. 35. – Арк. 89–117 зі зв.

⁴⁰ Там само. – Арк. 13.

⁴¹ Там само. – Спр. 44. – Арк. 1–2.

⁴² Там само. – Спр. 44. – Арк. 6–8.

⁴³ Там само. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 32.

⁴⁴ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 57–65.

⁴⁵ Там само. – Спр. 30. – Арк. 13–14.

⁴⁶ Там само. – Спр. 31. – Арк. 3–17.

- ⁴⁷ Там само. – Арк. 3–17; Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр 38-б. – Арк. 50.
⁴⁸ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 67–68.
⁴⁹ Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 38-а. – Арк. 3.
⁵⁰ Хмель С.Ф. Зазнач. праця. – С. 22.
⁵¹ Там само. – С. 23.
⁵² Там само.
⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 38-а. – Арк. 4.
⁵⁴ Там само. – Арк. 6–9.
⁵⁵ Там само. – Спр. 38-б. – Арк. 6–7.
⁵⁶ Хмель С.Ф. Зазнач. праця. – С. 21.
⁵⁷ Там само.
⁵⁸ Там само.
⁵⁹ Там само. – С. 16.
⁶⁰ Там само.
⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9.
⁶² Там само. – Спр. 35. – Арк. 23.
⁶³ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 9–20.
⁶⁴ Там само. – Арк. 22.
⁶⁵ Там само. – Арк. 32.
⁶⁶ Там само. – Арк. 46.
⁶⁷ Там само. – Арк. 22.
⁶⁸ Там само. – Арк. 46.
⁶⁹ Там само. – Арк. 1, 2.
⁷⁰ Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 23.
⁷¹ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 13, 17–18, 20.

In the article, the system of teaching, combat training and logistical and food support of cadets of UPA starshina and pidstarshina schools in 1943–1944 is being complexly revealed.
